

УДК 371.311

Маслюк К. А.

м. Умань

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТІВ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Визначено структурні компоненти культури особистісного самовизначення студентів (когнітивний, емоційно-ціннісний, регулятивно-поведінковий). Охарактеризовано внутрішнє наповнення кожного компонента, доведено наявність тісного взаємозв'язку між ними, що забезпечує привласнених студентами відповідних знань та уявлень, мотивацію на реалізацію культури особистісного самовизначення у процесі міжособистісного спілкування та професійної діяльності, орієнтацію на культурні цінності у поведінці та діяльності, потребу в саморозвитку та самовдосконаленні, здатність виявляти активність у ситуаціях міжособистісної взаємодії та професійної діяльності.

***Ключові слова:** культура особистісного самовизначення, структурні компоненти, когнітивний, емоційно-ціннісний, регулятивно-поведінковий, студенти.*

Дестабілізація сучасного соціуму, криза звичних норм і цінностей, відсутність структурованих нормативних моделей успішної поведінки ускладнюють перебіг процесу особистісного самовизначення студентства, формуючи непродуктивні типи поведінки, посилюючи вимогливість до інших і, разом із тим, знижуючи вимогливість до себе. У значній кількості студентів виявляється пасивне ставлення до життя, невпевненість у власних силах, підвищується тривожність, залежність. З огляду на це, актуалізується проблема формування культури особистісного самовизначення студентів, розкриття механізмів цього процесу, ціннісних детермінант, що регулюють його спрямованість і якісний зміст. Адже студентський вік – кризовий, переломний період, під час якого відбувається формування суб'єктивних якостей особистості, закладається індивідуальний стиль способу життя, більшої сталості набуває орієнтація на майбутнє.

Дослідники, які звертаються до вивчення проблеми особистісного самовизначення (Н. Будич, Е. Геллнер, О. Дробот, Н. Івченко), трактують його як усвідомлення та побудову особистістю себе на основі використання

власних внутрішніх ресурсів, вироблення особистісних цінностей, змістів і визначення свого місця в трудовій діяльності, суспільстві, житті [7]; інтегральну характеристику, що свідчить про рівень життєвої компетентності, сприйняття суб'єктом власного життя на основі сформованих життєвих сенсів, позицій, планів, і виявляється в готовності до здійснення життєвих виборів, програми та відповідальності за них [8]. У структурі цього феномену різні автори пропонують вирізняти певні суб'єктно-діяльнісні характеристики особистості, що збігаються з її складовими: самопізнання (когнітивний компонент), самовиховання (діяльнісний компонент), самореалізація (проективний компонент), кожний з яких, у свою чергу, містить мотиваційно-ціннісну, змістово-операційну та оцінну складові.

Однак проблема культури особистісного самовизначення настільки складна, що потребує подальшого її вивчення, зокрема щодо її структури та змістового наповнення кожного з компонентів.

Мета статті – схарактеризувати основні характеристики структурних компонентів культури особистісного самовизначення студентів.

Проведений нами аналіз наукової літератури за темою дослідження дав змогу визначити культуру особистісного самовизначення студентів як інтегративне утворення (структури), що базується на взаємозв'язку таких компонентів: когнітивного (система привласнених студентами знань щодо сутнісних ознак культури особистісного самовизначення, способах її виявлення, уявлень про самих себе як суб'єктів цієї культури, правилах і цінностях, що регулюють культуру особистісного самовизначення у соціальній і професійній сферах); емоційно-ціннісного (мотивація на реалізацію культури особистісного самовизначення у процесі міжособистісного спілкування та професійної діяльності, орієнтація на культурні цінності у поведінці та діяльності, потреба у саморозвитку та самовдосконаленні); регулятивно-поведінкового (здатність студента усвідомлювати свої дії та їх наслідки відповідно до культурних цінностей,

уміння виявляти активність у ситуаціях міжособистісної взаємодії та професійної діяльності).

Когнітивний компонент культури особистісного самовизначення студентів уособлює знаннєву складову цього особистісного утворення. Ще Б. Ананьєв, визначаючи пріоритети розвитку особистості, стверджував, що в його основі – насамперед розвиток інтелектуальний, оскільки особистісний розвиток відбувається завдяки поповненню знань, розширенню світогляду, вдосконаленню інтелектуальних умінь, тобто завдяки реалізації поновлюючого потенціалу трансформації особистості [1].

Базова роль у здійсненні пізнавальних процесів належить когнітивним структурам – узагальнено-типізованим системам організації знань, які водночас є механізмами здобуття, використання та збереження інформації. Це «система значень, що організовується в «еталони» і «стереотипи», створює категоріальну сітку, крізь призму якої соціальна спільнота людей виокремлює в ситуації, іншій людині значущі для своєї діяльності ознаки» [16, с. 142]; «це своєрідні «кристалізовані» матриці одержання знань про світ» [17, с. 96].

Термін «когнітивний» є синонімом понять «мисленнєвий» і стосується пізнання. Останнє призначене для повного й адекватного сприйняття інформації про навколишній світ і внутрішній світ особистості, її усвідомлення, запам'ятовування, збереження та відтворення; забезпечення обізнаності людини в питаннях стану об'єктивного світу, закономірностях його розвитку і функціонування; необхідність поважати погляди інших людей, досягати взаєморозуміння та успішно взаємодіяти з навколишнім світом, виконувати свої обов'язки [4, с. 23].

Важливим елементом когнітивного компоненту культури особистісного самовизначення студентів є самопізнання – процес пізнання індивідом себе, своїх потенційних та актуальних властивостей, інтелектуальних здібностей, рис характеру, своїх відносин з іншими людьми. Цей феномен є динамічним процесом, що ніколи не завершується. Адже, по-

перше, відбувається постійний розвиток самих пізнавальних здібностей; по-друге, змінюється об'єкт пізнання – особистість; по-третє, будь-яке знання про себе вже самим фактом його одержання змінює суб'єкта: дізнавшись щось про себе, людина стає іншою. Основними механізмами самопізнання є ідентифікація (несвідоме ототожнення себе із самим собою, іншим суб'єктом, групою, зразком, ідеалом) та рефлексія (пізнання суб'єктом своїх внутрішніх актів і станів, властивостей та якостей, поведінкових характеристик, системи ставлень до інших) [9, с. 108–109].

У більш узагальненому вигляді можна визначити певні блоки, які можуть зазнавати самопізнання:

1) особистісно-характерологічні особливості, в яких виявляється ставлення до інших людей (доброзичливість, комунікабельність, ввічливість тощо), до самого себе (самоповага, самооцінка, упевненість у собі);

2) емоційно-вольова сфера (пізнання своїх емоційних станів, домінуючих почуттів, способів реагування у стресових ситуаціях);

3) мотиваційно-ціннісна сфера (самопізнання своїх спонук, інтересів, мотивів, цінностей, що визначають діяльність і поведінку);

4) сфера здатностей і можливостей (аналіз своїх здібностей у різних галузях діяльності, оцінювання можливості здійснення задумів);

5) сфера взаємин з іншими людьми, соціальним оточенням (аналіз того, як складаються контакти з іншими людьми, як розвивається взаємодія, стратегії своєї поведінки);

6) сфера власного життєвого шляху (аналіз минулого, підведення підсумків, розробка планів, прогнозування, самопрогнозування свого розвитку) [2, с.44].

Крім того, самопізнання слугує „пусковим механізмом” усіх самопроцесів: саморозвитку, самовдосконалення, самоактуалізації, самореалізації, самовизначення тощо. Без самопізнання неможливий розвиток особистості, повне розкриття нею своїх індивідуальних можливостей і творчого потенціалу [2, с. 44].

Іноді людина не прагне пізнати себе, уникає будь-якої інформації з цього приводу. Це зумовлено наявністю так званих бар'єрів самопізнання. До психологічних причин виникнення таких бар'єрів належать:

- недостатньо розвинена потреба в самопізнанні, відсутність стійкого інтересу до самої себе;
- несформованість дій у самопізнанні (виявлення, фіксація, аналіз, оцінювання, прийняття);
- невміння повноцінно використовувати різні засоби самопізнання (рефлексія, ідентифікація);
- відсутність здатності будувати адекватний образ самої себе, прийняти свою особистість, набути відчуття особистої ідентичності;
- побоювання пізнання себе, виявлення чогось неприємного, що може знизити самооцінку;
- прагнення особистості оцінити себе відповідно до вимог соціального оточення, внаслідок чого виникають передумови для розходження між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» не на користь «Я-реального»;
- егоцентризм, що спонукає людину вважати єдино правильними свої погляди, цінності, судження, дії, заважаючи тим самим встановленню та розвитку відносин з іншими людьми, нівелювання вміння ставати на позицію співрозмовника [2, с. 53].

Оскільки глибина і різнобічність процесу пізнання людиною самої себе та рівень її самовизначення значною мірою детермінуються властивою їй емоційною і ціннісною сферами, а особистісні якості, цінності, орієнтації визначають характер використання знань, вважали за необхідне виокремити в структурі культури особистісного самовизначення емоційно-ціннісного компоненту. Адже знання самі по собі є ціннісно нейтральними, вони можуть спрямовуватися як на благо, так і шкоду. Разом із тим, ставлення індивіда до знань має індивідуально-адаптивний характер. Тому не можна не погодитися з І. Кочетовою, яка наголошує на тому, що «все більш актуальним завданням ... стає не лише підвищення рівня інтелектуального розвитку студентів, а й

формування в них моральної позиції, духовної орієнтації, відповідального ставлення до свого життя, держави та суспільства, до трудової діяльності» [11, с. 128].

Емоційна складова цього компоненту пов'язана з переживаннями – цілісною реакцією або дією людини. Проте для того, щоб це вихідне переживання як переживання буття свого Я могло розгорнутися і трансформуватися у власне людські прояви особистісного, духовного життя, необхідні певні спрямовуючі, певні змінні, які, одухотворювали б первинне переживання Я, тобто дали людині усвідомлення цього переживання та його різноманітних утілень [3].

Такі спрямовуючі первинно виступають у вигляді заданих індивіду ззовні регламентацій його культурної життєдіяльності, представлені у вигляді різних норм, принципів, правил, а надалі перетворюються в його настановлення, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки та діяльності [3, с. 54].

Велике значення в структурі мотивації має співвідношення потенційних і реально діючих мотивів. Потенційні мотиви – це ті, які спонукають до діяльності за певних обставин, але у певний момент не актуалізуються, втратили свою актуальність або витіснені на периферію іншими мотивами. Ці мотиви О. Леонтьєв називає «знаними мотивами» [14]. За своєю сутністю «знані мотиви» – це розуміння, усвідомлення необхідності певної діяльності, яке, однак, не володіє спонукальною функцією. Процес самовдосконалення полягає в умінні надати більшій значущості «знаним мотивам», перетворенні їх на діяльнісні мотиви.

В основу мотивації покладаються потреби як активний чинник реалізації інтересів особистості, які водночас мають суперечливе підґрунтя.

У розробленій А. Маслоу [15] ієрархічній моделі потреб виокремлено такі з них, як:

- 1) фізіологічні потреби;
- 2) потреба в безпеці;

- 3) потреба в афілітації (приєднанні до інших);
- 4) потреба в повазі;
- 5) потреба в самореалізації.

Для того, щоб активізувати потреби більш високого рівня, необхідно задовольнити потреби нижчого рівня. За своєю сутністю потреби – це джерело спонукальної сили мотиву, що активізує ту чи іншу поведінку людей.

Характер потреб впливає на логіку поведінки людини: реактивну – логіку задоволення безпосередніх потреб, що позначена чіткою спрямованістю і властива як людині, так і тваринам, та змістову – логіку життєвої необхідності, яка є прерогативою людини [12, с.37]. Однак акцентування на потребах зумовлює залежність внутрішнього світу від світу зовнішнього, в якому індивід живе і діє. Така залежність існує, але, крім того, «в особистості є певна точка опори, яка дає їй змогу зайняти незалежну позицію щодо зовнішнього світу та всіх його вимог. Цю точку опори створюють особистісні цінності, які пов'язують внутрішній світ окремої особистості з життям суспільства та окремих соціальних груп» [5, с.71].

Особистісні цінності – це «консервовані» відносини зі світом, узагальнені та перероблені загальним досвідом соціальної групи. Вони асимілюються в структурі особистості й надалі, у своєму функціонуванні, практично не залежать від ситуативних факторів. На відміну від потреб, цінності не обмежені конкретним моментом і не орієнтують на щось зсередини, а «притягують ззовні» [13].

Людині властива така потреба, як переживання себе як безумовної цінності. Будучи похідною від ставлення до себе з боку інших та самої себе, ця потреба може задовольнятися в різний спосіб: на рівні організму – шляхом чуттєвих задоволень; на рівні соціокультурного індивіда – шляхом залучення до ідеології, яка надає індивідуальній цінності її носію; на рівні особистості – шляхом реалізації свого Я, яке в цьому процесі насичує потребу у власних ціннісних переживаннях, у переживанні себе як цінності-у-світі та має, крім

свого безпосереднього вияву, цілком конкретні духовні та матеріальні наслідки – результати або проекти майбутньої діяльності [3, с.58].

Вагомий вплив на самоствавлення особистості справляє властива їй самооцінка, що зумовлюється ставленням до своєї зовнішності разом з уявленнями про свої здібності. Найчастіше самооцінка виявляється через самосприйняття, є суб'єктивною, але при цьому базується не лише на власних судженнях людини про себе, а й на судженнях інших про неї.

Основна функція самооцінювання полягає в тому, що воно постає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки та діяльності. Через включення самооцінки в структуру мотивації діяльності особистість повсякчас співвідносить свої можливості, внутрішні резерви з наявними в неї цілями і засобами. У своїй поведінці в різних ситуаціях людина постійно приміряє себе до особливостей і поведінки інших людей, намагається досягнути їхні реакції на її дії. Тобто самооцінювання – це «постійно діюча система, що визначає позитивний і негативний аспекти намірів і вчинків особистості». Вища форма саморегуляції, в основу якої покладається самооцінювання, «полягає у своєрідному творчому ставленні до своєї особистості – у прагненні змінити, покращити себе в реалізації цього прагнення» [21].

Отже, завдяки емоційно-ціннісному компоненту культури особистісного самовизначення відбувається привласнення студентом чіткої системи переконань і цінностей, що забезпечує регулювання поглядів і поведінки, мотивуючи студента на здійснення того чи іншого вчинку завдяки співвіднесенню його з певними моральними і культурними постулатами [19].

В основу регулятивно-поведінкового компоненту культури особистісного самовизначення покладається активність особистості, оскільки саме активність забезпечує її взаємодію з навколишнім світом, пристосування до нього, стимулює участь у культурному житті та діяльності [6]. Активність характеризується цілеспрямованістю, усвідомленням,

мотивацією, ініціативністю, співвідноситься з діяльністю і поведінкою, забезпечує їх динамічність.

Поведінка людини за своєю сутністю є активною, адже людина сама володіє здатністю до свідомого вибору її форм.

Найчастіше активність розглядається в двох основних планах:

1) людина виявляє активність, у цьому випадку на перший план виходить якісний аспект цього феномену (предметна діяльність, пізнання, спілкування, поведінка);

2) людина «діє активно», в цьому разі розуміння активності суб'єкту переміщується до міри взаємодії, до того, як і наскільки суб'єкт виявляє активність у діяльності, пізнання, спілкуванні. Тут акцентується на кількісному аспекті активності [20].

Поділ активності на внутрішню та зовнішню має відносний характер. Однак він дає змогу розглядати питання про види активності, яка по-різному може виявлятися в особистості, яка самовизначається. Зовнішня активність має адаптивний характер, є відчуженою, особистісно пасивною, тоді як внутрішня активність – ініціативна, сприяє особистісному розвитку і продуктивна у вищому розумінні цього слова [10, с.103].

Виокремлюють також надситуативну активність – готовність людини не лише самостійно і свідомо здійснювати різні дії, а також неадаптивну активність, тобто готовність не тільки прямувати до поставленої мети, а й конструювати нові, більш цікаві цілі та змісти вже в процесі своєї діяльності [18].

Зважаючи на наведені характеристики активності, можна вести мову про зовнішню (рухи, дії, вчинки, висловлювання) та внутрішню (мотивація і цілепокладання, когнітивна переробка інформації, емоційні реакції, процеси саморегуляції) активність. Іншими словами, поведінка – це взаємодія особистості із середовищем, що опосередковується (регулюється) як індивідуальними особливостями, так і внутрішньою активністю людини, що набувають представлення у вигляді зовнішніх дій і вчинків.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що за своєю сутністю культура особистісного самовизначення є інтегративним утворенням, що охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивно-поведінковий компоненти. Всі компоненти тісно пов'язані між собою, взаємозалежні та взаємозумовлені. Когнітивний компонент забезпечує процеси пізнання та самопізнання у сфері культури особистісного самовизначення, емоційно-ціннісний – детермінує мотивацію, потреби, інтереси, регулює внутрішню активність людини, що базується на одержаній та переробленій інформації та виявляється у реальних діях і вчинках, поведінці та діяльності (регулятивно-поведінковий компонент).

Перспективи подальших досліджень стосуються розроблення діагностичного інструментарію, який дав би змогу виміряти рівні сформованості культури особистісного самовизначення студентів за кожним з названих структурних компонентів і загалом.

Література:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 311 с.
2. Блинова В. Л. Психологические основы самопознания и саморазвития: учеб. пособие / В. Л. Блинова, Ю. Л. Блинова. – Казань : ТГГПУ, 2009. – 222 с.
3. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О. Ф. Бондаренко // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С.52–69.
4. Бочкарева О. В. Решение педагогических задач в условиях диалоговой формы обучения / О. В. Бочкарева // Развитие творческого мышления студентов на основе диалоговых методов обучения: тез. докл. 3 межвуз. науч.-метод. конф. – Калинин, 1990. – С.23–23.
5. Воробьева Н. П. Моральные ценности, сознание и общение в парадигме современного образования / Н. П. Воробьева, Л. И. Ореховский // Вестник СибГУТИ. – 2009. – № 2. – С.70–77.
6. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Пед. общество России, 2005. – 276 с.
7. Дробот А. А. Педагогическое обеспечение личностного самоопределения подростков средствами дополнительного образования в

школе: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Дробот Олександр Анатольович. – Ставрополь, 2004. – 205 с.

8. Івченко Н. О. Самовизначення в освітньому просторі // Педагогічна майстерня. – 2013. – № 5 (29) / Н. О. Івченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.osnova.com.ua>

9. Каверник Е. А. Самопознание и рефлексия в подростковом возрасте / Е. А. Каверник, Н. А. Семенова // Вісник СевНТУ. Педагогіка: зб. наук. пр. – 2010. – Вип.105. – С.107–110.

10. Канаева Н. А. Активность как ценностное качество самоопределяющейся личности / Н. А. Канаева // Психологические науки: теория и практика: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, февраль 2012 г.). – М. : Буки-Веди, 2012. – С.102–104.

11. Кочетова И. Д. Создание условий для развития социальной ответственности у студентов как одно из приоритетных направлений в системе высшего профессионального образования / И. Д. Кочетова // Мир науки, культуры, образования. – 2010. – № 6 (25). – С.126–132.

12. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 64 с.

13. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.

14. Леонтьев А. Н. Формирование личности / А. Н. Леонтьев // Психология личности / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : МГУ, 1982. – 288 с.

15. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

16. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В. Ф. Петренко. – М., 1983. – 256 с.

17. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 234 с.

18. Пряжников Е. Ю. Профориентация / Е. Ю. Пряжников. – М. : Академия, 2005. – 496 с.

19. Романовський О. Г. Формування духовно-моральної основи та відповідальності майбутнього інженера / О. Г. Романовський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive>

20. Рослякова Е. Ю. Взаимосвязь видов активности субъектов жизнедеятельности в ранней юности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец.: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Рослякова Е. Ю. – Ярославль, 2009. – 24 с.

21. Шорохова Е. В. Проблема сознания в философии и естествознании / Е. В. Шорохова. – М., 1961. – 111 с.